

W O N E N

SYLVAIN DE BLEECKERE
DANNY WINDMOLDERS (RED.)

BOUWSTENEN
VOOR EEN
HABITOLOGIE

acco

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding	9
Deel 1 Van oerfenomeen tot werkveld	15
1 Het fenomeen wonen	19
1.1 De fenomenologie van het wonen	19
Van woningnood naar woonnood	19
De context van het wonen	22
Leefruimte	27
De geborgenheid van het wonen	30
De antropologische draagwijdte van het woonhuis	34
Het geïncorporeerde bewustzijn van het wonen	41
1.2 Voorbij de fenomenologie van het wonen	46
Het 'exsentialisme'	46
Woningnood	51
De democratische samenleving	56
Architecten en de architectuur van het wonen	58
1.3 Een habitologie in wording en het hedendaagse woondiscours	65
2 De actoren op het werkveld van het wonen	67
2.1 De woonactoren aan het woord	67
De onderzoeker	67
De huisvestingsmaatschappij	69
De gewestelijke overheid	70
De bouwmeester	71
De architect	72
De burgemeester	73

2.2	Het woondiscours	76
	Woningnood of ruimtenood	77
	De zorg om het wonen	78
Deel 2 Het wonen: anders en elders		81
1	Het onderbouwde experiment	83
1.1	Het ontwerpexperiment als oefening in het samenwonen	83
	Het samenwonen als oefenen	83
	Het architecturale ontwerp als experiment	85
	Oefenen in experimenteren	87
1.2	De toekomst van de getransformeerde rijwoning	87
	De maatschappelijke context	88
	De maatschappelijke betekenis	88
	De blijvende relevantie van de rijwoning	90
	De onderzoeksresultaten	91
	Ontwerpend onderzoek op niveau van de ontwerpstudio	91
	Ontwerpend onderzoek op niveau van de architectenbureaus	93
	Maatschappelijke relevantie	95
2	Het externe blikveld	97
2.1	Het Duitse <i>Mehrgenerationenhaus</i>	97
	Confrontatie met het traditionele wonen	97
	Historiek	97
	Meergeneratiewonen	99
	Vijf karakteristieken van het meergeneratiewonen	101
	Van woonrevolutie naar woonevolutie	105
2.2	Wonen door de generaties heen: de veranderende rol van woningcorporaties in Nederland	106
	Ontstaan en ontwikkeling	107
	De corporatie en de wederopbouw	110
	De marktgerichte corporaties	117
	De corporatie en de postindividuele wooncultuur	124
Slotbeschouwing		127
Beelden		129
Personalia auteurs		137
Lijst van geraadpleegde en geciteerde bronnen		139

Voorwoord

Sylvain De Bleeckere en Danny Windmolders

De redacteurs danken de talrijke studenten van de derde bacheloropleiding architectuur en de masterstudenten van het seminarie cultuur van de Faculteit Architectuur en Kunst van de Universiteit Hasselt. Zij hebben een eigen en onvervangbare bijdrage geleverd tot de resultaten van het boek. Daarnaast drukken de redacteurs hun blijvende waardering uit voor de collega's die bereid zijn gevonden eigen bijdragen te leveren binnen het concept van het boek. Het zijn de jonge architecten-onderzoekers aan de genoemde Faculteit Architectuur en Kunst, dr. Roel De Ridder en drs. Sebastiaan Gerards, alsook de Nederlandse collega's, dr. Kees Doevendans en dr. Jos Smeets, beiden als universitair hoofddocent verbonden aan de Technische Universiteit Eindhoven. Daarnaast hebben vier architectenbureaus met een renommee in Vlaanderen en Brussel — a2o (Hasselt), BURO II & ARCHI + I (Brussel), lava (Leuven) en Stramien (Antwerpen) — een even originele als waardevolle bijdrage geleverd. Tot slot, de redacteurs verheugen zich erover dat Protect zich als exclusieve sponsor heeft willen engageren.

Inleiding

Sylvain De Bleeckere en Danny Windmolders

Als er een duurzame gewoonte bestaat, dan is het wel die van het wonen. Wonen doet iedereen op een of andere manier. Zelfs daklozen hebben in de grootstad hun geliefkoosde plek om zich te rusten te leggen, ook al zijn er maar weinig voorbijgangers die met de dakloze zouden willen ruilen. Wonen is in de tweede helft van vorige eeuw zelfs uitgeroepen tot een universeel mensenrecht. Wat op papier vanzelfsprekend lijkt, is in de realiteit soms heel ver te zoeken. Tussen het idealisme van de theorie en het harde realisme van de praktijk gaapt er binnen het domein van het wonen nog een grote kloof. Die is niet overal hetzelfde. Wonen is immers ook een cultuurgegeven en heeft ook altijd een politieke context. Binnen de Europese culturen treffen we een andere wooncultuur aan tussen bijvoorbeeld de Scandinavische en de mediterrane landen. Het wonen lijkt zowat op de levende talen die zich ook van elkaar onderscheiden. Dat het wonen ook een politieke zaak is, dat heeft de vorige eeuw voldoende gedemonstreerd. De planetaire en regionale omstandigheden zorgden en zorgen nog steeds voor blijvende turbulenties binnen het domein van het wonen. De maatschappelijke en politieke omstandigheden kunnen inbreken op de gewoonte van het wonen. Het fenomeen van het wonen en de realiteit van de woningnood vormen een paar dat moeilijk uit elkaar te halen is. In verschillende genocides die de vorige eeuw heeft gekend, nam de ene bevolkingsgroep met politiek geweld huizen in van de andere groep die werd weggejaagd of zelfs vermoord. In de spiegel van dergelijke gebeurtenissen die tot het collectieve geheugen van de mensheid zijn gaan behoren, blijkt de duurzame gewoonte van het wonen toch niet zo evident te zijn als het lijkt. Van die vreemde tegenstelling tussen het wonen als duurzame gewoonte en het wonen als kwetsbare realiteit, vertrekt ons boek.

Concreet stellen we ons de volgende vraag: *Kunnen we het fenomeen wonen waarin alle mensen op aarde zich kunnen herkennen, benaderen vanuit de concrete zorg voor de cultuur van het wonen in de bestaande maatschappelijke en politieke context?* Die vraag legt ons beperkingen op. Wat zich in Vlaanderen en bij uitbreiding in België afspeelt op de scène van het wonen, is niet hetzelfde als wat zich voordoet in bijvoorbeeld de buurlanden Nederland en Duitsland, laat staan in andere werelddelen.

Daarom willen we een doeltreffend antwoord op de vraag vinden, dat eerst en vooral relevant is voor het wonen in Vlaanderen, aangezien het wonen in het federale België politiek een gewestelijke bevoegdheid is. Ons antwoord zit echter niet opgesloten in ons eigen territorium. Het antwoord op onze vraag vormt het corpus van het boek en het draagt bouwstenen voor een *habitologie* aan. Onder 'habitologie' — daarin is *habitare*, het Latijnse werkwoord voor *wonen* leesbaar — verstaan we het overkoepelende, kritische, woordelijke én beeldende discours over het fenomeen wonen in een bepaald tijds kader en een concrete maatschappelijke en politieke context. De habitologie als discours brengt zo veel mogelijk kennis, van ervaringskennis tot academische onderzoeksdata, samen. Ze materialiseert de concrete zorg voor de cultuur van het wonen die we in onze initiële vraagstelling hebben uitgesproken. Dergelijke habitologie kan in de samenleving diverse rollen vervullen: ze kan het publieke debat in de media over wonen voeden, ze kan beleidsmensen ondersteunen en inspireren, ze kan vernieuwend academisch onderzoek stimuleren, ze kan architecten tot creatieve ontwerpen uitdagen en ze kan ouderen en jongeren motiveren om als burgers zelf initiatieven te ontwikkelen rond bestaande of nieuwe woonvormen.

Binnen de opzet, het aanreiken van bouwstenen voor een habitologie, willen we, niettegenstaande onze bewuste regionale afbakening, de universele, menselijke dimensie van het wonen niet uit het oog verliezen. We blijven stilstaan bij het fenomeen wonen zelf. We plaatsen daartoe voor even de noden van de dag betreffende het wonen tussen haakjes. We proberen eerst het fenomeen wonen als menselijk oerfenomeen in kaart te brengen. Zo bewaart onze en andere talen het onderscheid tussen een huis en een thuis. Het wonen heeft met beide te maken. Waar ligt het onderscheid tussen de twee precies? Biedt het bouwen of verbouwen van een huis automatisch de zekerheid van een thuis? Gaat het om een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde? In onze benadering laten we ons inspireren door de omschrijving van het wonen door Otto Bollnow die het fenomeen wonen op de agenda plaatste in zijn boek *Mensch und Raum* (1963). Hij formuleert er wat we de woonformule zouden kunnen noemen: het wonen is de nulgraad van de ruimte. Daarin erkent hij terecht dat de mens een ruimtelijk wezen is. De mens leeft altijd in een driedimensionale ruimte, hij neemt altijd een kwantum ruimte in, wat evident lijkt zoals blijkt wanneer men bij een lift staat te wachten en vaststelt dat de lift niet alle wachtenden kan meenemen. Overvolle trein- en metrostellen vertellen hetzelfde verhaal telkens opnieuw, evenals de dagelijkse, honderden kilometers file op de Vlaamse wegen. Van alle ruimtelijke activiteiten die wij als mensen ontplooiën, vormt het wonen de nulgraad van de ruimte. De nulgraad staat hier voor het ijkpunt, het referentiepunt bij uitstek van het menselijke verblijf op de planeet aarde. Het wonen verschijnt als het meetpunt van de menselijkheid op onze planeet. Aan het wonen peilen we de levenswaarde en de levenskwaliteit van het menselijke bestaan op aarde van al wie er wordt geboren. Wanneer het wonen niet voldoet, daalt de menselijkheid onder het vriespunt. En dat gebeurt jammer genoeg maar al te dikwijls. In het boek leggen we onszelf op om het wonen niet direct te vatten in cijfers en statistieken, hoe belangrijk die op zeker ogenblik voor het beleid ook wel zijn. Maar cijfers en statistieken houden een dynamiek

in stand die het fenomeen wonen zelf wegduwen uit de aandacht. Ze stimuleren en verantwoorden in de eerste plaats het bouwen van huizen, appartementen en sociale huisvestingsbuurten. Dikwijls doen die mathematische data dienst om in naam van een prangende woningnood snelle politieke beslissingen te nemen. In ons boek verplichten we onszelf eerst na te denken over wat het wonen tot wonen maakt. We weigeren het wonen in de schaduw van het bouwen te zien en willen dat bouwen herdenken vanuit het wonen, hoe utopisch dat ook moge klinken. Een belangrijk argument om het wonen zelf eerst ernstig te nemen, is dat de nulgraad van de ruimte in de brede zin ook slaat op alle belangrijke verblijfsruimten waarin zich het menselijke leven afspeelt. Neem de werkplaats bijvoorbeeld. Leerlingen verblijven in de week meer actieve uren in het schoolgebouw dan in het huis van hun ouders. Hoogbejaarden verhuizen verplicht of vrijwillig naar een woonzorgcentrum. Die bouwt men heden aan de lopende band, maar durft men ook stil te staan bij de woonwaarde van dat laatste verblijf van zovelen? En waarom heerst er in Vlaanderen sinds enkele decennia de trend om woonhuizen af te breken en appartementen in de plaats op te trekken? Is dat uit de zorg voor het wonen, of gaat het veeleer over het bespelen van de grond-, bouw- en woonmarkt?

Voorals in Vlaanderen is het stilstaan bij het fenomeen wonen als nulgraad van de ruimte, geen overbodige luxe. Het wonen heeft er zich tot een eigen gewoonte ontwikkeld. Er heerst een eigen wooncultuur. De droom van jonge mensen is en blijft een woonhuis met wat groenruimte. Niet alleen de Vlaming, maar de Belg wordt geboren met een baksteen in zijn maag. Een eigen woning verwerven staat nog steeds hoog op de agenda van de jonge Vlaming en wordt ervaren als een verzekering voor de toekomst. Mensen gaan een lening aan die ze in het actieve deel van hun leven afbetalen om hun levensdroom, een eigen woning, te kunnen realiseren. Een huis bouwen of verbouwen vormt daardoor een economische slagader van de Vlaamse maatschappij. Ondertussen is Vlaanderen zo goed als volgebouwd; nieuwe bouwgronden zijn een schaars en erg duur goed geworden. De woningnood steekt de kop op: de toenemende migratie en de vraag naar betaalbare woningen, gecombineerd met de noodzaak om het bestaande bebouwde patrimonium duurzaam te renoveren, dwingt Vlaanderen om kritisch zijn bestaande wooncultuur te evalueren en in beweging te brengen. Over hoe dat laatste moet gebeuren, heersen er diverse visies. Wat de professionele wereld van makelaars, architecten, stedenbouwkundigen, beleidsmakers wenst, staat weleens haaks op wat de bewoners zelf willen.

Ons boek nodigt alle actoren in het domein van het wonen — bouwheer, architect, ondernemer, makelaar, ambtenaar, politicus — om zich te verzamelen in het domein van het wonen. Het opent met een moment van reflectie. Dat gebeurt in het eerste deel dat in het teken staat van het discours over het wonen. Mensen denken na over waar en vooral over hoe ze willen wonen. Daarin onderscheiden ze zich van de dieren die ook op de aarde wonen. Die hebben hun natuurlijke habitat en trachten die zo lang mogelijk te houden om te kunnen overleven. Ze botsen daarbij steeds meer op de tussenkomst van het denkende dier, de mens. Die plant, speculeert, evalueert, organiseert, ontwerpt en bouwt.

In het eerste deel neemt het moment van reflectie de gestalte aan van de fenomenologie van het wonen. Zij vertegenwoordigt de enige systematische reflectie over het wonen dat in de vorige eeuw is ontwikkeld. Ons boek maakt Vlaanderen vertrouwd met die relatief jonge denktraditie inzake het wonen. Daarbij bewandelt ons boek onbegane en ook kritische paden. Dat laatste blijkt vooral uit de concrete aandacht voor hen die het fenomeen wonen daadwerkelijk ook realiseren, de actoren op het werkveld van het wonen. Zij komen aan het woord op het einde van het eerste deel. Hun stem vertolkt de woningnood zoals die vandaag in Vlaanderen wordt ervaren en besproken. Op het einde van het eerste deel evalueren we hoe de inzichten in de fenomenologie van het wonen en het werkveld van het wonen elkaar al dan niet vinden. Er ontbreekt een link tussen beide, zo blijkt. Tegelijkertijd komt de nieuwe woningnood scherp in beeld. Onze vraag — *Kunnen we het fenomeen wonen waarin alle mensen op aarde zich kunnen herkennen, benaderen vanuit de concrete zorg voor de cultuur van het wonen in de bestaande maatschappelijke en politieke context?* — krijgt nu een concrete inbedding. Dat leidt tot het tweede deel dat handelt over het wonen anders en elders.

In het tweede deel vloeien de inzichten in de fenomenologie van het wonen en de heersende woningnood samen in de nood aan onderzoek en experiment. Dat geldt vooral in Vlaanderen waar er weinig of geen traditie bestaat in het onderzoek naar alternatieve woonvormen. De Vlaming heeft niet veel meer keuze dan die tussen de gezinswoning en het appartement, tussen het huis en het woonblok. Er dienen creatieve openingen te worden gemaakt. Het boek toont aan dat dat kan door een gedreven samenwerking tussen wat we vandaag het ontwerpend onderzoek rond wonen kunnen noemen en de architectenbureaus. Het tweede deel is ontstaan vanuit een jarenlang volgehouden ontwerpexperiment in de ontwerpstudio van de opleiding architectuur aan de Universiteit Hasselt. Wanneer toekomstige architecten enkel worden geschoold in de gevestigde woonpatronen, verandert er nooit iets. De vrijheid van de ontwerpstudio laat ook toe om te experimenteren met nieuwe antwoorden op de heersende nood aan nieuwe woonvormen. Dat hebben wij de voorbije tien jaar systematisch gedaan. We stellen de resultaten daarvan voor in het tweede deel. Daarbij komt de transformatie van een doorsnee rijwoning die mede het woonlandschap in Vlaanderen bepaalt, tot een toekomstgerichte meergeneratiewoning. We hebben dat volgehouden ontwerpexperiment ook voorgelegd aan vier actieve en gewaardeerde architectenbureaus van Vlaanderen en Brussel: a2o (Hasselt), BUR0 II & ARCHI + I (Brussel), lava (Leuven) en Stramien (Antwerpen). Ook die resultaten vinden hun neerslag in het boek. Dat uitgewerkte experiment kan dienen als een onderzoeksmodel dat ook kan worden toegepast op andere experimenten met nieuwe woonvormen.

Naast het ontwerpexperiment is er in het tweede deel nog de open blik naar het wonen elders. Heel bewust hebben we een gerichte vraag gesteld over de wooncultuur in Duitsland en Nederland. De verschillende auteurs stellen vanuit hun eigen onderzoek voor Vlaanderen ongekende woonvormen voor die als inspiratiebron kunnen dienen voor het in beweging brengen van de wooncultuur in Vlaanderen via verder ontwerp-onderzoek.

Gewapend met een doorleefd inzicht in het wonen als de nulgraad van de menselijke ruimte, reikt ons boek aan architecten in spe, aan praktiserende architecten, aan beleidsmakers en bouwers een platform aan van vernieuwende inzichten en benaderingen die hun blik richting toekomst van het wonen kunnen openen. De zorg om het wonen blijft nu eenmaal de graadmeter voor de menselijkheid van de samenleving. Ons boek laat tevens zien dat het wonen een blijvende bron is van creativiteit in het denken en het ontwerpen. Het draagt bouwstenen aan voor een onontbeerlijke habitologie.

Deel I Van oerfenomeen tot werkveld

Sylvain De Bleeckere en Danny Windmolders

In deel 1 dragen we enkele belangrijke bouwstenen aan voor een hedendaagse habitologie: de fenomenologie van het wonen, de architectuur en de actoren op de werkvloer van het wonen. De eerste bouwsteen is meteen de hoeksteen. Die draagt het waarmerk van de fenomenologie van het wonen. De fenomenologie is een stroming in het westerse denken waarvan de bron zich situeert in de oude, Duitse universiteitsstad Freiburg in Breisgau. In het interbellum ontwikkelden de grondlegger Edmund Husserl (1859-1938) en zijn leerling Martin Heidegger (1889-1976) er de vernieuwende fenomenologie. Die stelde zich twee grote doelen. Het eerste doel had een kritische dimensie: het bewustzijn en de kennis losweken uit de krachtige reductie die de invloedrijke natuurwetenschappen doorvoerden en die ook door het historisme binnen het domein van de menswetenschappen werd doorgevoerd. De fenomenologie wilde de complexiteit van het denken verdedigen tegenover alle pogingen om in naam van de moderne wetenschap enkel nog objectieve feiten te accepteren. Alleen wat zich empirisch via een zichzelf controlerende, zelfzekere rede of ratio kon manifesteren, kreeg het label van harde feiten en harde kennis, zowel in de orde van de natuur als in die van de cultuur. Uiteindelijk beslisten alleen nog proefopstellingen en laboratoria over wat echt bestaat en in de cultuur kon gelden als objectieve, historische data. De fenomenologie keerde zich tegen die rationalistische reducties. Daarnaast streefde ze een constructief doel na: ruimte scheppen voor een wetenschap die zich ent op de realiteit van het menselijke bestaan in al zijn aspecten.

De fenomenologie staat voor een visie op het bewustzijn dat zich opent voor fenomenen en voor de kennis die uit die open houding voortkomt. Fenomenen zijn niet te herleiden tot rationalistisch beschreven feiten of data. Fenomenen ontstaan als ontmoetingen tussen de mens en de wereld waarin zijn bestaan zich voltrekt. Fenomenen zijn interacties tussen de mens en zijn omgeving. Het gaat om een samenspel, al dan niet geslaagd, tussen iets eigens van de mens en iets wat behoort tot de niet-menselijke wereld. Het wonen is bijvoorbeeld zo een fenomeen. Het kan niet worden herleid

tot naakte feiten en data, want het omvat het menselijk geboren worden, het zich ontwikkelen, het ouder worden en sterven en de intense verwevenheid van die existentiële werkelijkheid met de tijd en de ruimte waar die existentie zich afspeelt. Die verwevenheid, die tijd en ruimte zijn zaken die niet volledig tot de eigendom van de mens behoren.

Nooit eerder had de wetenschap interesse getoond voor het fenomeen wonen. Dat werd als iets zo vanzelfsprekends beschouwd dat er eigenlijk geen bijzondere aandacht werd aan besteed door geleerden. Maar wanneer binnen de westerse cultuur vanaf de verlichting van de achttiende eeuw het intellectuele project zich begint te ontwikkelen om alles onder de loop van de zichzelf organiserende rede te bekijken, was het hek van de dam. Allerlei gestalten van het modernisme wilden alles hervormen en herschepenen naar hun rationele beeld en gelijkenis, ook de steden en dus ook het wonen. De moderne ideologieën begonnen zich met de organisatie van het wonen te bemoeien en in te grijpen in het bestaan van niet mee te tellen burgers. Op dat moderne podium verscheen de fenomenologie; ze riep: 'Waar zijn jullie mee bezig? Weten jullie wel wat jullie doen en teweegbrengen?' In de initiële stem van de fenomenologie weerklonk de zorg voor de mens door in een zich met rasse schreden moderniserende wereld.

Betekent dat dat fenomenologie een conservatief denken beoefent dat zich verzet tegen verandering en evolutie? Neen, want ze pleit veeleer voor een meer doordachte en behoedzame aanpak waarbij bewustzijn en kennis voeling houden met fenomenen die al eeuwenlang het leven van mensen op aarde tekenen. Het wonen is bij uitstek zo een fenomeen.

In deel 1 nemen we onze tijd om de verworvenheden van de fenomenologie van het wonen in kaart te brengen. Die fenomenologie heeft zich vooral na de Tweede Wereldoorlog ten volle ontwikkeld, niet toevallig de periode waarin de meeste Europese landen massaal met het probleem van de woningnood werden geconfronteerd. We benaderen op een eigen constructieve en tevens kritische manier de fenomenologie van het wonen. Onze benadering is in Vlaanderen en Nederland nieuw. Alleen in de jaren zeventig en tachtig van vorige eeuw kreeg de fenomenologie van het wonen enige aandacht binnen intellectuele kringen. Dat bleef echter beperkt tot filosofisch geïnteresseerde milieus. In architectuurmiddens vond enkel iets van Heidegger weerklink bij een aantal ontwerpers en architectuurtheoretici. In deel 1 belichten we dat gebeuren en verruimen we het perspectief in dienst van een antwoord op de vraag naar een hedendaagse habitologie.

De tweede bouwsteen voor die habitologie die we in deel 1 aanbrengen, betreft de architectuur. We hebben namelijk vastgesteld dat de fenomenologie van het wonen weinig of geen aandacht besteedt aan de architectuur. Dat is heel vreemd omdat in onze moderne beschaving de architectuur een hoofdrol speelt in het ontwerpen en bouwen van de leef- en de werkruimte. Alle mensen dromen van een woning, een huis en een thuis, maar beschikken niet over de knowhow om die droom te realiseren. In deel 1 brengen we de inspirerende verkenning van de fenomenologie van het wonen samen met de onmisbare wereld van de architectuur. We stellen in het bijzonder de ontwerper van woningen, de architect, voor als hij of zij

die een eigen unieke verantwoordelijkheid heeft in de zorg voor het wonen in de samenleving.

De derde bouwsteen voor een hedendaagse habitologie die we in deel 1 een plaats geven, is de werkvloer van het wonen en de actoren die er handelen. Voor het eerst scheppen we in Vlaanderen een intellectueel forum waarin we de verworvenheden van de fenomenologie van het wonen confronteren met de actoren die dagelijks in onze samenleving met het wonen en huisvesting bezig zijn. Zijn dat twee onderscheiden werelden of kunnen ze elkaar wederzijds beluisteren en tot een gedeelde habitologie komen? Op die vraag formuleren we het antwoord in onze conclusie van deel 1. Eén ding staat vast. Een spontane dialoog tussen het theoretische denkwerk van de fenomenologie van het wonen en de concrete werkvloer van de woonactoren bestaat niet, is er eigenlijk nooit geweest en wordt voor de toekomst van het wonen in een blijvende democratische samenleving onontkoombaar.

1 Het fenomeen wonen

Sylvain De Bleeckere

‘Wo gehen wir denn hin?

Immer nach Hause.’

Novalis, Heinrich von Ofterdingen

We vertrekken van een schijnbaar fait divers. Het probleem van het wonen kwam plots op een nogal dramatische manier op het hoofdpodium van de media terecht. ‘Er is een woningnood’, zo verklaarde Jeroen Van Ranst van *De Derde Generatie* voor de televisiecamera in het avondnieuws op één (VRT) van vrijdag 23 november 2012. De reporter van dienst zoomde in op een incident dat die dag had plaatsgevonden in Kieldrecht (Oud Arenberg) vlak bij Doel. Die dag was het daar tot een confrontatie gekomen tussen de jonge krakers en actievoerders van de groep *De Derde Generatie* en de *Maatschappij Linkerscheldeover* (MLSO). De eersten bewoonden al geruime tijd enkele verlaten huizen waarvan MLSO de eigenaar is. De jonge krakers betaalden huur, maar bezetten die woningen vanuit het argument dat er voor jongeren en jonge gezinnen een duidelijk tekort is aan beschikbare en betaalbare woningen. De tussenkomst van de burgemeester en plaatselijke politici kon voorkomen dat de leden van *De Derde Generatie* met politiegeweld uit de huizen werden gezet.

Dat incident dat diverse media hebben gecoverd, is niet zomaar een incident; het is een relevant symptoom dat, in een medische beeldspraak, wijst op een sluimerende ziekte in het bestaande maatschappelijke lichaam. De naam van de diagnose is een toenemende woningnood, ook en vooral in de Vlaamse samenleving. Wat is er juist aan de hand? Welke interpretaties doen erover de ronde? Wat is de eigenlijke inzet van de discussies die in het Vlaamse parlement, op congressen, studiedagen en in de media worden gevoerd over het wonen in Vlaanderen in de eerste decennia van de eenentwintigste eeuw?

Onze benadering van die vragen neemt eerst even afstand van de actualiteit en blijft stilstaan bij het fenomeen van het wonen zelf om daarna terug te keren naar het heden en de toekomst van het wonen in Vlaanderen.

1.1 De fenomenologie van het wonen

✓ *Van woningnood naar woonnood*

Spreken over woningnood vanuit de concrete ervaring van jongeren zoals die van *De Derde Generatie* gebeurt vanuit een sterke wil om te kunnen en mogen wonen. Dat wonen zelf is de drijfveer en tevens het doel van acties als die van *De Derde Generatie*; de inzet daarbij is de eigen, unieke waarde van het wonen.

Dat noodsituaties die de woningnood aan het licht brengen, de reflectie over het fenomeen wonen voeden, blijkt uit de naoorlogse geschiedenis van vorige eeuw. Die leert ons dat de bakermat van de reflectie over het fenomeen wonen zich niet toevallig

in het naoorlogse Duitsland bevindt; die bakermat heet het fenomenologische denken (Spielberg, 1982). Dat heeft zich ontwikkeld vanuit het werk van Edmund Husserl (1859-1938) en zijn eigenzinnige leerling Martin Heidegger (1889-1976). In het kielzog van die stroming heeft het thema wonen zich in het naoorlogse Duitsland op de agenda kunnen plaatsen van hen die beroepshalve met wonen en bouwen bezig waren: de wereld van architecten en aannemers.

Dat kwam voor het eerst duidelijk aan de oppervlakte in het Duitse Darmstadt. Daar vond van 4 tot 6 augustus 1951 in het stadhuis het *Darmstädter Gespräch: Mensch und Raum* plaats (Blundell Jones, 1995, 136). Op die meerdaagse conferentie over mens en ruimte verzamelden toonaangevende Duitse architecten als Hans Scharoun (1893-1972), die later onder andere de nieuwe *Berliner Philharmonie* en de *Staatsbibliothek zu Berlin* in het voormalige West-Berlijn zou ontwerpen en bouwen, evenals Egon Eiermann (1904-1970), de architect van de gekende *Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche* vlak bij de Kurfürstendam in Berlijn, alsook Sep Ruf van het Duitse paviljoen op Expo 58 in Brussel. Maar ook sociologen en filosofen namen aan het gesprek deel (Wielens, 1994, 34-48). Het meest van al heeft de lezing van Martin Heidegger een blijvende, algemene indruk nagelaten in het toenmalige zelfbewustzijn van een aantal Duitse architecten die hun maatschappelijke verantwoordelijkheid wilden opnemen ten aanzien van de gigantische woningnood in het naoorlogse Duitsland. Tijdens de Tweede Oorlog werden er in Duitsland circa 24 miljoen huizen volledig verwoest. Er waren mede door de toestroom van vluchtelingen in 1948 circa 6,5 miljoen woningen nodig en in 1961 waren er nog steeds 1,3 miljoen woningen te kort (Lampugnani, 1994, 49). In die historische context klonk de titel van Heideggers voordracht in Darmstadt in de oren van enkele Duitse architecten meteen als een uitgebreid programma: *Bauen Wohnen Denken* (1954).

Hans Scharoun voelde zich heel sterk aangesproken door de rede van Heidegger, niet in de zin dat hij als ervaren en gewaardeerd architect zat te wachten op het woord van de filosoof, voor wie hij overigens als persoon niet veel waardering kon opbrengen. Heidegger was immers lid van Hitlers nazipartij geweest, terwijl de partijloze Scharoun altijd leefde en werkte vanuit een open en democratische geest die hij na de Tweede Wereldoorlog in Berlijn vrij kon ontwikkelen. Scharoun vond in Heideggers pleidooi voor een nadenkend bouwen vanuit de waarde van het wonen, een sterke bevestiging van wat hij als architect en stedenbouwkundige altijd al had nagestreefd. Die intellectuele bevestiging was nodig. De geest van de Duitse wederopbouw kwam immers tussen twee ideologische vuren te staan, iets wat mensen als Scharoun die in het verwoeste en bezette Berlijn moesten werken, dagelijks aan den lijve ondervonden.

Aan de ene kant was er de communistische ideologie, aangestuurd door de Sovjet-Unie die Oost-Berlijn in haar greep hield. Scharoun had zich tevergeefs verzet tegen de afbraak van de ruïne van het Berlijnse *Stadtschloss*, het voormalige keizerlijke paleis (Geist, Kürvers en Rausch, 1993, 98). Dat gebeurde in 1950, hetzelfde jaar waarin een delegatie van de jonge, communistische DDR (Deutsche Demokratische Republik) een bezoek bracht aan de Sovjet-Unie. Dat bezoek legde het fundament voor de bouwpolitiek van de DDR: een radicaal nee aan het woonhuis en een even radicaal ja aan het woonblok (Geist, Kürvers en Rausch, 1993, 98).

Aan de andere kant van het ideologische spectrum bevond zich de BRD (Bundesrepublik Deutschland), zijnde West-Duitsland met inbegrip van West-Berlijn; daar cultiveerde het beleid het Amerikaanse marktliberalisme. Dat leidde dan weer tot een boom in de bouwwereld. De bouwondernemingen profiteerden van de heersende nood aan woningen om een bouwwoede te organiseren met plat speculatief winstbejag als doel. Daaraan herinnerde de veelzijdige Duitse kunstenaar Rainer Werner Fassbinder (1945-1982) nog in 1981 met zijn film *Lola* (Limmer, 1982, 196). Hij belicht in dat melodrama de donkere zijde van het West-Duitse *Wirtschaftswunder* vanuit het bouwbeleid en de bouwsector in de jaren vijftig van vorige eeuw. Iedereen, zelfs de stedelijke ambtenaar die met een zuiver geweten aan de slag ging, verzamelde zich rond het snelle geldgevoel dat de democratische wetten naar zijn hand zette.

Dergelijke kritische belichting van het *Wirtschaftswunder* speelt ook mee in Heideggers voordracht over het wonen. Beluisterd binnen de Duitse, naoorlogse context weerklinkt zijn betoog kritisch, zij het impliciet, ten aanzien van beide bouwregimes, de communistische van de DDR en de kapitalistische van de BRD. In geen van beide is er ruimte voor een authentiek denken dat zich laat voeden door het fenomeen wonen zelf. Bouwen zou moeten voortkomen uit het fenomeen wonen; dat kan enkel gebeuren wanneer het denken zelf zich richt naar het fenomeen.

Vanuit de trias bouwen, wonen, denken komt de woningnood in een ander perspectief te staan. Die nood is niet langer de ideale, historische opstap voor de bouw van de communistische droommaatschappij (de DDR) waar iedereen in gelijke woonblokken huist, zodat sociale verschillen uit het straatbeeld verdwijnen; die woningnood vormt ook niet langer meer het alibi om de gigantische bouwmarkt ongebreidelde te exploiteren.

Heidegger formuleert geen directe kritiek op beide machtsblokken: hij doet het indirect door een derde weg, de fenomenologische, aan te wijzen. Hij ontwikkelt die stapsgewijs, waarbij het wonen en het denken *aan* — eerder dan *over* — het wonen eerst komt en het bouwen daaruit voortvloeit. Wanneer hij zijn betoog afrondt, maakt Heidegger duidelijk dat zijn beschouwingen wel erg tijdskritisch bedoeld zijn. Daarbij neemt hij het woord woningnood in de mond.

‘Hoe staat het met het wonen in onze bedenkelijke tijd? Men spreekt allerwegen terecht over een woningnood. Men praat er niet alleen over, men doet er iets aan. Men probeert de nood te lenigen door woningen te verschaffen, door de woningbouw en de organisatie van het hele bouwbedrijf te bevorderen. Maar hoe hard en bitter, hoe fnuikend en bedreigend het tekort aan woningen ook is, de eigenlijke nood van het wonen bestaat niet in de eerste plaats in het gebrek aan woningen.’ (Heidegger, 1999, 64-65)

In de originele Duitse tekst cursiveert Heidegger de woorden ‘die *eigentliche Not des Wohnens*’ als toelichting bij het gewone Duitse woord *Wohnungsnot*. Die eigenlijke ‘*Not des Wohnens*’ is, aldus Heidegger, ouder dan de wereldoorlogen en allerlei verwoestingen, ouder ook dan de groei van de wereldbevolking of de belabberde sociale

situatie van de industriearbeiders. Uit die vaststelling trekt hij ten slotte een harde conclusie: de eigenlijke woningnood heeft in feite niets met een toestand van dakloosheid (*Heimatlosigkeit*) te maken. Zolang de mens, zelfs de dakloze, nog niet de nood van het wonen zelf bedenkt, helpt de toestand van woningnood hem niet om over het wonen zelf te denken en het te realiseren. En om het nog duidelijker te affirmeren, cursiveert Heidegger zijn stelling dat de stervelingen ‘*das Wohnen erst lernen müssen*’ (1954, 156).

✓ *De context van het wonen*

Moeten de mensen het wonen nog leren? Begrijpen ze niets van de woningnood wanneer ze die direct onder de druk van de omstandigheden vertalen in termen van nood aan woningen?

In de historische context van de naoorlogse Duitse woningnood sprak Heidegger in Darmstadt niet tegen dovemansoren. Geëngageerde architecten als Scharoun voelden er zich door gemotiveerd om verder tegen de heersende ideologische stromen in huizen, appartementen, scholen, bibliotheken, maar ook stedenbouwkundige ingrepen vanuit ‘de eigenlijke nood van het wonen’ te ontwerpen. Scharoun vertaalde de fenomenologische benadering van het ontwerpen en bouwen op zijn eigen unieke wijze. Heidegger articuleerde zeer scherp dat het wonen niet kan worden gereduceerd tot ‘huizen bouwen’. In zijn tekst geeft hij wel ‘*die alte Brücke in Heidelberg*’ (1952, 151) als voorbeeld, nadat hij eerder zijn hele betoog opgebouwd heeft op het wezen van de stenen brug in het algemeen (1952, 146-151); eerder terloops verwijst hij naar het einde toe naar de typische boerderij in het Zwarte Woud, het ‘*Schwarzwaldhof*’ met zijn typische zadeldak (1952, 155), samen met het hele hof het resultaat van handwerk.

Heidegger wil niet zozeer over woningen en huizen spreken; hij wil vooral blijven stilstaan bij het fenomeen wonen zelf. Het wonen is immers een fenomeen met een eigen wezen. In de Germaanse talen betekent ‘een wezen’ een vorm van zijn, van bestaan. Het wonen verschijnt als een eigen en unieke wijze van zijn, van bestaan op de planeet aarde, het grote woonhuis van de mensheid. In het wonen bedenkt de mens zijn eigen bestaan op aarde op een authentieke wijze. In een meer geleerde taal impliceert dat dat het denken de opdracht, ja, de roeping — ‘*Ruft*’ (1954, 156) — heeft om dat verschijnende wezen in zijn wezen te laten. Alleen een fenomenologisch denken laat ruimte aan dat wezen om zich te manifesteren: dan en alleen dan kan het wonen als wonen verschijnen; dat lukt niet wanneer het wonen wordt gedacht vanuit een denken dat enkel en alleen volumes en oppervlaktes berekent en becijfert.

Uit de positieve reactie van iemand als Scharoun op Heideggers bijdrage aan het *Darmstädter Gespräch: Mensch und Raum* blijkt dat in de eerste instantie de dissidente architecten in de moderne architectuurbeweging zich erdoor bevestigd wisten om voort te gaan langs de reeds eerder ingeslagen weg. Die dissidente architecten als Scharoun keerden zich altijd al af van de radicalisering van het modernisme in de architectuur.

Die radicalisering gebeurde vooral via de CIAM-beweging — *Congrès Internationaux d'Architecture Moderne* (1928-1959).

Ontwerpers als Scharoun waren geenszins tegen moderne vernieuwingen in de architectuur. Ze wilden die alleen in dienst stellen van een architectuur die van nature uit voeling bleef houden met de menselijke conditie van het wonen. Zij keerden zich af van de radicale *tabula rasa* die veel CIAM-aanhangers voorschreven en beoefenden. De resultaten daarvan waren te zien in de Sovjet-Unie en die verschenen nu ook in Oost-Berlijn en Oost-Duitsland dat als DDR onder toezicht van het Sovjetregime kwam te staan. Maar ook de kapitalistische bouwmaatschappijen in West-Berlijn en West-Duitsland flirtten met de *tabula rasa*-idee door zich te beroepen op de woningnood: zo snel mogelijk zo veel mogelijk wooneenheden realiseren om aan 'de behoeften van de vrije markt' te voldoen! Die praktijk werd ook nog theoretisch gevoed door het credo van de CIAM-beweging dat een modern huis een woonmachine moet zijn.

'De moderne architectuur heeft zich van het begin af aan beziggehouden met het wonen. De verbetering van de wooncultuur was een van haar belangrijke programmapunten en daarbij mikte ze in de eerste plaats op een betere hygiëne en een grote eenvoud in de inrichting van de woning.' (Heynen, 2001, 871)

Architecten als Sharoun hadden altijd al begrepen dat een dergelijke benadering niet aan 'het echte wonen' recht deed. Toen hij luisterde naar Heidegger, wist hij zich bevestigd in zijn overtuiging, houding en praktijk. Een van de sterkste invloedlijnen die Heideggers derde of fenomenologische weg van het wonen in de architectenwereld heeft getrokken, is die van de *context* of de *genius loci*. Tal van naoorlogse architecten wilden in hun ontwerpen (weer) rekening houden met 'de context'. In de jaren vijftig van vorige eeuw groeide die notie zelfs uit tot een watermerk bij die moderne en zelfs antimoderne architecten die de contextloze architectuurvisie en -realisatie van de modernistische architecten helemaal niet meer zagen zitten (Forty, 2000, 132). De conceptuele versterking van het sleutelbegrip *context* kreeg nog een magische klank via het werk van Christian Norberg-Schulz: *Genius loci* (1979). En in 1982 visualiseerde de Britse postmoderne cineast Peter Greenaway dat begrip nog in zijn *The Draughtsman's Contract* (De Bleeckere, 1988, 19-23).

De ondertitel van de Engelse vertaling van Norberg-Schulz' Italiaanse werk verwijst direct naar Heideggers fenomenologische benadering: *Towards a Phenomenology of Architecture* (1980). Het spoor naar Heideggers *Bauen Wohnen Denken* blijft volgbaar tot in 2008, meer bepaald in het nummer 76 van *Oase* dat aan het thema 'context' is gewijd. In zijn bijdrage herhaalt Wilfried Wang de nog prangender geworden actualiteit van Heideggers betoog: 'We moeten inderdaad weer leren hoe te wonen.' (2008, 118). Wang gaat bij wijlen hevig tekeer tegen de dominante, negatieve tendens van 'culturele decontextualisering' die hij meent waar te nemen in de westerse steden en cultuur, met als gevolg: 'verlies aan specificiteit, wat gelijkstaat aan de overwinning van algemeenheid, polyvalentie en alomtegenwoordigheid.' (2008, 103). Dat laatste sluit aan bij de vaststelling van Hilde Heyen dat naar het einde van de vorige en het begin van

deze eeuw 'de opkomst van de plaatsloosheid' in het architectuurdiscours optreedt (2001, 264). In de weerklink van de kritiek op het toenemende verlies van context in de ruimtevorming in de westerse moderne en supermoderne beschaving, weerklinkt nog steeds de echo van Heideggers woord over '*unserer bedenklichen Zeit*' (1954, 257).

En dan is er nog een ander element: de opkomst en de doorbraak van de stedenbouwkunde. De bouwkunde transformeerde zich steeds meer tot stedenbouwkunde. De vele gemeentelijke diensten stedenbouwkunde die werden opgericht, moesten waken over de wettelijk vastgelegde normen om nieuwe architectuur te integreren in de bestaande context van pleinen, straten, dorpen en steden. Ook daar waart nog de schaduw van Heidegger rond.

Is *context* of *genius loci* dan het enige inzicht dat Heidegger met zijn Darmstadt-rede zelf heeft bijgedragen aan 'het leren wonen'? In zekere zin wel. Het architectuurdiscours is immers niet zozeer ingegaan op Heideggers oproep om ernstig werk te maken van een fenomenologische denkattitude. Hij hoopte dat de architecten vanuit die attitude wel zelf een fenomenologie van het wonen zouden ontwikkelen. Zoals Norberg-Schulz in de Engelse vertaling van de ondertitel van zijn *Genius Loci* liet verstaan, bestaat Heideggers bijdrage vooral in het op weg zetten van architecten naar een fenomenologie van de architectuur in het algemeen: *Towards a Phenomenology of Architecture*. Die fenomenologische impuls blijft een deel van de architectuurwereld inspireren zoals blijkt uit de twee internationale conferenties over fenomenologie en architectuur: Haifa (2007) en Kyoto (2009).

Dat in het architectuurdiscours en in het architectuuronderwijs telkens opnieuw Heideggers tekst als de blijvende preferentiële bron inzake de filosofie van het wonen optreedt, is een gevolg van een te zwakke kritische houding. De reflectie over het fenomeen wonen zelf, geïnitieerd door Heidegger, bleef immers achterwege in het architectuurdiscours. Heideggers discours over het wonen werd eerder een aanleiding voor een architectuurtheoretisch debat over de architectuur zelf (Heynen, 1993). Binnen het domein van het wonen blijft een kritiekloze bewondering voor Heidegger zichtbaar; dat blijkt bijvoorbeeld uit Pavlos Lefas' *Dwelling and Architecture. From Heidegger to Koolhaas* (2009). Heideggers retoriek over het fenomeen wonen is echter niet zo onschuldig als ze lijkt.

Heidegger heeft het niet graag over *de mens*. Hij onderzoekt sinds zijn magnum opus *Sein und Zeit* (1927) liever het meer abstracte *Dasein* waarbij de nadruk op het *da*, het *daar-zijn* komt te liggen. Dat geeft ook Lefas toe wanneer hij schrijft:

'Being, *Sein*, is always a being in a concrete, lived-in, space, a 'being there', a *Dasein*. Although in German... *Dasein* means (human) existence, with no further qualification, Heidegger places special emphasis on the first component of the word, *da*, which is used mainly to define things locally, and means, broadly speaking, 'there'.' (Lefas, 2009, 28)

Het is symptomatisch dat Lefas in zijn toelichting van Heideggers *Dasein* het woord *human* letterlijk tussen haakjes plaatst. Nochtans stelt hij tegelijkertijd zonder aarzelen

Heidegger voor als iemand die een antropocentrische benadering propageert (*'propagates an anthropocentric approach'*) (2009, 59). Dat laatste is vreemd aangezien Heidegger zelf in alle duidelijkheid zich heeft gedistantieerd van alle pogingen om zijn denken onder de koepel van het humanisme onder te brengen. Om dat ondubbelzinnig te formuleren, schreef hij reeds in 1946 zijn filosofische brief *Über den Humanismus* (1949, 2000) aan de Franse filosoof Jean Beaufret. Niet de mens vormt Heideggers preoccupatie, wel het abstracte *zijn* dat via allerlei fenomenen verschijnt aan het *Da-sein*.

In *Bauen Wohnen Denken* vermijdt Heidegger zo veel mogelijk het thema van de mens en gebruikt hij bij voorkeur de term *stervelingen* die hij koppelt aan de *goddelijken*. Die termen introduceert hij samen met die van *de aarde* en *de hemel* in het kader van het begrip *das Geviert* (Heidegger, 1954, 143-144), door H. M. Berghs vertaald als 'het vierkant' (1999, 52). Heidegger concentreert zich echter steeds helemaal op het denken zelf dat zich richt naar de verschijningen van het zijn, de fenomenen in het algemeen en dat van het wonen in het bijzonder. Het wonen gaat bijna helemaal op in de omgeving, de context, de plaats die Heidegger bij voorkeur *der Ort* noemt: het oord (Heidegger, 1951, 148-154).

'Het oord verschaft plaats aan het vierkant in een tweevoudige betekenis. Het oord laat het vierkant toe en het oord richt het vierkant in. Beide, het inruimen namelijk als toelaten en het inruimen als inrichten, horen samen.' (Heidegger, 1999, 61)

Dat Heideggers hele romantische apologie van de fenomenologie van *het oord* niet zo onschuldig is als op het eerste gezicht lijkt, blijkt uit zijn nostalgie naar de ongeschonden oude dorpen met hun stenen bruggen en hun boerenhoven in het Zwarte Woud. Dat onverbloemde antimodernisme krijgt een nare, intellectuele nasmaak in het licht van Heideggers blijvende sympathie voor het nazisme en zijn consequente lidmaatschap van de NSDAP tot in 1945 (Farias, 1988). De *völkische* politiek van het nazisme propageerde het landelijke woonhuis als het woonparadigma van en voor 'het volk'. Het wonen moest grondgebonden zijn; dat vormde de beste waarborg voor de door de nazistaat beoogde *Volksgemeinschaft* (Haerendel, 1999, 852).

Anno 1951 kon men Heideggers onkritische voorkeur voor een door de nazi's geclaimde woon- en bouwcultuur echter lezen als een verdediging van *een agrarisch traditionalisme* dat de rug keert naar alles wat modern oogt, weliswaar in het besef van het voldongen feit dat de moderne technologische wereldorde niet meer ongedaan kan worden gemaakt. Door zijn lofrede over de oude, stenen brug en de oude boerderij belast Heidegger de noodzakelijke reflectie over het fenomeen wonen; hij fixeert ze bijna vanzelfsprekend op een historisch gegroeide typologie. Hij promoveert een bepaald, historisch gebouw tot een exemplaar van het fenomenologische wonen. Die impliciete gelijkstelling van een historisch woontype met het fenomenologische wezen zelf van het wonen, beweegt zich binnen dezelfde logica als die van de nazi's. Zij bestempelden het *völkische* wonen als de essentie zelf van het Duitse volk en zijn cultuur. Die nazi-retoriek achtte de Duitse cultuur zo hoogstaand dat zij die zonder aarzelen verhieft tot

het summum van menselijke cultuur. Natuurlijk kon Heidegger anno 1951, toen hij in Duitsland overigens bekend stond als een prominente intellectueel die zich achter het Hitlerregime had geschaard, zich niet permitteren om direct naar de nazipromotie van het *völkische* wonen te verwijzen. Maar door zijn welgekozen referenties wist hij toch nog te flirten met het naziparadigma van het echte wonen en het fenomenologische denken in te zetten voor het agrarisch-traditionalistische woonparadigma.

De intellectuele blindheid voor de onkritische gelijkstelling tussen een rechtmatige fenomenologie van het wonen en de politiek zwaar beladen *völkische* woontypologie heeft een reden. Die is te vinden in het interne schisma dat zich in het architectuurdiscours in de periode na de Tweede Wereldoorlog heeft geïnstalleerd.

Aan de ene kant van de straat staan zij die zweren bij de moderne architectuur met haar verworvenheden en aan de andere kant bevinden zich zij die zich radicaal afkeren van diezelfde moderne architectuur en resoluut kiezen voor het agrarische traditionalisme. In Vlaanderen is die interne tegenstelling overal in de dorpen in bijna iedere straat te zien. Modernettes affirmeren zich tegenover hun burens, de fermettes en pastorettes; die demonstreren op hun beurt in volle glorie hun bestaansrecht. Die gespletenheid heeft ertoe geleid dat er in globo ook een breuk is ontstaan tussen de groep van de architecten en de groep van de bouwpromotoren. De eersten zetten zich in voor een bepaalde architecturale esthetica op grond van hun gevormde architectuurgeweten dat hen niet toelaat zich in te laten met de geminachte fermettes of pastorettes; die zijn in wezen moderne interpretaties van respectievelijk het agrarische woontype van de hoeve en de geprivilegieerde herenwoning van de dorpspastoor. De bouwpromotoren daarentegen kiezen resoluut voor de vraag op de bouwmarkt en spelen in op de woonmaak van vele burgers die zich niet goed voelen bij de esthetische a priori's van het modern-gedesignde wonen. Dat conflict houdt al enkele decennia aan. Hilde Heynen rapporteert dat de spanning tussen het wonen in Vlaanderen en het modernisme al vanaf de jaren vijftig en zestig van vorige eeuw aan de gang is:

'Inmiddels was gebleken dat het modernisme niet echt aansloeg bij de mensen voor wie het oorspronkelijk bedoeld was. De bewoners van modernistische sociale woonwijken volgden geenszins de richtlijnen van de architecten bij de inrichting van hun woningen, maar kozen massaal voor gefronste gordijnen, bloemetjesbehang, zware zetels en eikenhouten kasten. De lichtheid en openheid waar de modernisten voor pleitten, waren vaak ver te zoeken, want een groot deel van de doelgroep leek geen boodschap te hebben aan de veronderstelde band tussen eenvoud en emancipatie. De modernisten zelf begrepen niet goed wat er aan de hand was. Ze legden de schuld bij de massacultuur en bij de puur op winst gerichte handel.' (Heynen, 2006, 196-197).

In dat aanhoudende conflict tussen de huisstijlen is de fenomenologie van het wonen de vergeten partij. De concurrerende bouwstijlen claimen ieder voor zich het fenomeen wonen. Ze staan tegenover elkaar in naam van 'het echte of ware wonen'. In beide gevallen identificeren ze een historisch gegroeide bouwstijl — de hoeve of de betere

dorpswoning enerzijds en het moderne huis of woonblok anderzijds — met het wezen van het wonen zelf. Maar de fenomenologie gaat hier zelf ook niet vrij uit. Heidegger zelf heeft de link tussen de fenomenologie van het wonen en een bepaalde huisstijl gelegd. Hij hypothekeerde daardoor zijn rechtmatige oproep voor een fenomenologie van het wonen met de bewuste, cultuurpolitieke keuze van een historisch gegroeide woonstijl. Dat daarbij de aandacht voor de mens zelf achterwege blijft ten voordele van de waarde van het oord met zijn gebouwde plekken rond bruggen en hoeven verzwaart nog Heideggers naoorlogse geflirt met de nazipropaganda voor het *völkische* wonen.

✓ *Leefruimte*

De enige die, weliswaar buiten de opmerkzaamheid van het architectuurdiscours, de kritiek op Heideggers aanzet tot de fenomenologie van het wonen heeft opgenomen en uitgewerkt, is de Duitse fenomenoloog Otto Friedrich Bollnow (1903-1991). Met de titel van zijn werk *Mensch und Raum* (1963) citeerde hij met opzet het thema van de eerder genoemde *Darmstädter Gespräch*; alsof Bollnow ermee de draad van 1951 weer wilde opnemen, daar waar Heidegger die had laten liggen. Het is zeker symptomatisch dat die bijdrage van Bollnow buiten het vizier van het architectuurdiscours is gebleven. Ten onrechte.

Bollnow waardeert Heideggers input door het wonen centraal te plaatsen in de discussie over mens en ruimte. Maar Bollnow bewandelt in de uitwerking ervan een andere weg dan Heidegger. Daardoor distantieert hij zich van Heidegger en heropent hij overtuigend de horizon van het fenomeen wonen.

Bollnow ent zijn benadering op een eigen fenomenologische traditie die zich heeft gevormd. Die traditie leunt in tegenstelling met de Heidegger-traditie dichter aan bij de levensfilosofie van Friedrich Nietzsche (1844-1900) en Henri Bergson (1859-1941). Daardoor verwerkt ze creatief in haar benadering en beoefening van de fenomenologie de nieuwe inzichten in de psychopathologie en de psychoanalyse in de eerste helft van vorige eeuw. (Spielberg, 1972). Tegelijkertijd schenkt die fenomenologische traditie waarin Bollnow zich beweegt, evenveel belang aan de unieke bijdrage van de kunsten, in de eerste plaats aan de literatuurdomeinen van de roman en de poëzie. Die eigen fenomenologische traditie heeft zich ontwikkeld via Eugène Minkowski's boek *Le temps vécu. Étude phénoménologique et psychopathologique* (1933), zijn artikel *Espace, intimité, habitat* (1954) en Gaston Bachelards *La poétique de l'espace* (1957). Bollnow werkt met hun inzichten zijn eigen fenomenologie van het wonen uit.

Bollnow denkt en schrijft in een heel andere taal dan Heidegger. Die laatste verleidt heel wat lezers met zijn semimystieke retoriek die het fenomeen van het wonen eerder laat opgaan in een intellectuele mist dan het helder te belichten. Een van de gevolgen daarvan is het verdwijnen van de mens uit het wonen. Heidegger slaagt erin om het fenomeen wonen dusdanig te evoceren dat de mens nauwelijks in het verhaal voorkomt. Zoals blijkt uit het volgende citaat, ziet Heidegger eerder de mens als een noodzakelijke opstap om op 'het wezen van de dingen' te kunnen inzoomen.

'Als we hier... over de betrekking tussen oord en ruimte, maar ook over de verhouding tussen mens en ruimte nadenken, dan valt er een licht op het wezen van de dingen die oorden zijn en die we gebouwen noemen.' (Heidegger, 1999, 61)

Wie het wonen bekijkt vanuit het perspectief van Bollnow, komt tot het inzicht dat Heidegger het fenomeen ruimte nooit ten volle ernstig heeft genomen vanuit het perspectief van de mens. Een fenomenologie van het wonen zonder de mens blijft steken in het oord, het gebouw, de plek, de context enzovoort. Ze blijft staan bij het huis als een oord; ze gaat nooit binnen in het huis. Blijft Heidegger buiten aan de deur staan, dan opent Bollnow de deur en gaat binnen.

Bollnow benadert het wonen consequent vanuit de grote optiek van de ruimte. In zijn inleiding op *Mensch und Raum* spreekt hij trouwens direct zijn verwondering uit over het feit dat de existentiële fenomenologie mede onder invloed van Heidegger het menselijke bestaan helemaal in het teken heeft gesteld van de dimensie tijd. De ruimtelijke dimensie kreeg daardoor niet de aandacht die ze verdiende. Bollnow legt daarom de nadruk op de concrete ruimte via het begrip 'de beleefde ruimte' ('*der erlebte Raum*') (1963, 18). Daarmee introduceert hij zowel 'het leven' als 'de mens' als wezenlijke componenten van zijn fenomenologie van de ruimte en het wonen.

In de optiek van Bollnow zijn mens, leven en ruimte weliswaar geen synoniemen, maar ze vormen wel een uniek cluster dat geen reducties toelaat. Ruimte is in wezen altijd een concrete ruimte die tot stand komt door mensen die erin een deel van hun leven doorbrengen:

'Als ruimte scheppend en ruimte omspannend wezen, is de mens noodzakelijk niet enkel de oorsprong, maar tegelijk ook het blijvende midden van zijn ruimte.' (1962, 23-24)

De ruimte is niet de verre en hoog verheven Grieks-Romeinse kosmos die door filosofen en astronomen werd bestudeerd als object van opperste schoonheid (De Bleekere, 2011, 55-86; Wildiers, 1988, 21-102). De ruimte is ook niet die van de euclidische berekening die trouwens haar wortels heeft in de kosmologische speculaties eigen aan de Grieks-Romeinse oudheid. De mens kan het kosmische planetenstelsel beschouwen en berekenen, maar hij kan er niet in wonen. Hetzelfde geldt voor de mathematische, abstracte ruimte. De mathematische ruimte kent geen leven, geen beleving. De factor 'leven' onderscheidt de concrete ruimte van de abstracte. De mens leeft in de ruimte; zijn leven speelt zich af in de ruimte waarbij het niet zo is dat de mens zich in de ruimte bevindt zoals een kast zich in de woonkamer bevindt. De mens die leeft in de ruimte waarin hij leeft, zijn onafscheidelijke correlaten. Als levend wezen beweegt de mens zich niet nu eens in en dan weer eens buiten de ruimte. De mens leeft altijd ruimtelijk. Dat beseft iedere mens zelf in de structurele ervaring dat hij nooit op twee plaatsen tegelijk kan zijn, ook al wenst hij dat soms te kunnen doen. Het hele leven van de mens krijgt vorm en inhoud door de onophoudelijke en oorspronkelijke relatie tot het fenomeen ruimte heen. Daarom is ruimte altijd ook beleefde ruimte; die is dan

ook rijker aan betekenis dan de mathematische ruimte waarvan alle punten homogeen zijn, wat helemaal niet het geval is voor de beleefde ruimte. In die zin schrijft ook Bachelard (1884-1962) in *La poétique de l'espace*: 'De bewoonde ruimte (*'l'espace habité'*) transcendeert de geometrische ruimte.' (1957, 58)

Het cluster mens, leven en ruimte vindt zijn onverbreekbare cohesie in het menselijke lichaam met zijn gevoelige zintuigen en zijn intense bewustzijn met zijn herinneringsvermogen en verbeeldingskracht. Beschouwd in het licht van de lichamelijkheid toont de beleefde ruimte zich steeds als een ensemble van kwalitatief verschillende plaatsen. Die zijn niet alleen onderscheiden maar ook gescheiden. Een concrete stad, een concreet huis, een concrete kamer, allen hebben ze hun eigen grenzen. Wat ze als beleefde ruimtes typeert, is hun betekenis.

'Ieder oord in de beleefde ruimte heeft zijn betekenis voor de mens.' (Bollnow, 1963, 18)

Ruimten zijn plaatsen waar mensen betekenissen aan geven en waar ze betekenissen in vinden. De leefruimte brengt betekenissen voort. Het huis is voor de voorbijganger gewoon een van de vele gebouwen in de straat, terwijl het voor de bewoner een bron is van sterke emoties. Voor hem vormt het gebouw de huiselijke ruimte waarin zich het meest persoonlijke deel van zijn leven afspeelt. Het huis is geladen en beladen met bijzondere, intense ervaringen die een mentaal weefsel van belevingen vormen; belevingen die zelf bron zijn van betekenissen.

De fenomenologische hoeksteen van de beleefde ruimte, de leefruimte, is het lichaam dat altijd beweging impliceert. Via het lichaam stelt de mens vast dat zijn leven zich afspeelt in de ruimte. Zolang de mens leeft, beweegt hij. Die voortdurende lichamelijke beweging geeft structuur en tevens betekenis aan de ruimte zelf. De beleefde ruimte kent een horizontale en verticale, alsook een linkse en een rechtse oriëntatie. In de beleefde ruimte is er ook altijd een vooraan en een achteraan. Die oriëntatie-as is sterk verankerd in de beweging van de mens. De betekenis daarvan ligt in het onderweg-zijn; in de taal weerklinkt dat fenomenologische inzicht in de metafoor van de 'levensweg'. Bollnow verdiept het inzicht in 'de levensweg' in de structurering van de beleefde ruimte via het ritme van weggaan en terugkeren. Het menselijke onderweg-zijn verloopt immers niet volgens een oneindige, mathematische lijn. Nee, de beleefde ruimte heeft een nulpunt, een vertrekpunt dat tevens als een middelpunt kan worden gezien. Dat punt vormt het existentiële houvast in de beleefde ruimte. Bollnow preciseert:

'Binnen de ruimtelijke relaties articuleert er zich een referentiepunt waardoor de mens in de ruimte verworteld is... De mens als geestelijk wezen vindt er zijn eigen plaats; op die plaats verblijft en woont hij. We noemen dat punt... zijn woning.' (1963, 58)

Daaruit blijkt waarom de beleefde ruimte altijd betekenisrijk is. De harde kern ervan is namelijk de woning; het is die bijzondere ruimte waar de mens woont. Het huis is het punt waar de bewoners van vertrekken om er daarna naar terug te komen. 's Morgens verlaten ze hun woning op weg naar het werk, terwijl ze er 's avonds naar terugkeren.

En wanneer ze op reis vertrekken, de wijde wereld tegemoet, nemen de bewoners steeds in hun gemoed hun woning mee als het nulpunt van hun beleving; dat is tevens het vaste punt waar ze na verloop van tijd naar willen terugkeren. Het heimwee is een van de sterkste menselijke gevoelens. Tegenover de aantrekkingskracht van de verre horizon vindt de reiziger zijn rustpunt in het besef dat hij huiswaarts kan keren. Wanneer door omstandigheden die terugkeer onmogelijk is, overvalt het heimwee hem. Het heimwee leert dat het huis waarin hij woont, voor de mens 'het concrete midden' is van zijn wereld (1963, 124).

Onze verdere constructieve adaptatie van Bollnows fenomenologie van de ruimte waarin het wonen centraal komt te staan, focust op het basiselement van de geborgenheid. Daarin komt het unieke, existentiële karakter van het wonen helemaal tot uiting.

✓ *De geborgenheid van het wonen*

In zijn uitgebreide derde hoofdstuk, tevens het hoogtepunt van zijn studie, plaatst Bollnow zijn bijdrage over het huis onder de kwalitatieve noemer van de geborgenheid. (1963, 123) Hij werkt dat, in het spoor van Minkowski en Bachelard, verder uit via de noties 'beleeftde ruimte, woning, intimiteit'.

Het fenomeen wonen vormt het existentiële nulpunt van de beleeftde ruimte. De mens beleeft de ruimte altijd vanuit zijn ervaring met het wonen. Die grondervaring verdicht zich in het huis. Het wonen en het huis vormen correlaten; het wonen situeert zich in de mentale wereld van de beleeftde ruimte, terwijl het huis het materiële, gebouwde kwantum is dat het wonen omvat. Is het wonen de software, dan is het huis er de hardware van. Het huis waarin het wonen plaatsvindt, wordt een woonhuis.

In zijn *sixties*-song *The Ballad of Frankie Lee and Judas Priest* (John Wesley Harding, 1967) zingt Bob Dylan in de zesde strofe: '*It's not a house, it's a home.*' (www.bobdylan.com/songs). De beleeftde ruimte is die van de thuis, *home*, waarvan het huis, *house*, het materiële substraat is. De pointe in Dylans *ballad* draait rond de fout die het personage Frankie Lee maakt door verkeerdelijk een bepaald huis als zijn thuis te beleven, wat hem trouwens zijn leven kost. Het westernpersonage Frankie Lee is koortsachtig op zoek naar een thuis waar hij overigens geen uitzicht op heeft. Van die zwakheid maken anderen gebruik om tegen betaling een thuis aan te bieden, een prostitutiehotel bijvoorbeeld dat aan thuisloze zwervers het paradijs belooft. Dylan waarschuwt de luisteraar:

'The moral of the story,
the moral of this song
is simply that one should never be
where one does not belong...
and don't go mistaking Paradise
for that home across the road.' (www.bobdylan.com/songs)

[Dit boek is online te koop \(klik hier\)](#)

WONEN SPEELT IN OP DE BEHOEFTE AAN NIEUWE WOONVORMEN EN -CONCEPTEN BINNEN DE VLAAMSE SAMENLEVING. DE AUTEURS STELLEN EEN VERNIEUWENDE BENADERING (HABITOLOGIE) VAN HET WONEN VOOR. ZE BESTEDEN DAARBIJ AANDACHT AAN HET FENOMEEN WONEN ZELF, DE ROL VAN DE ARCHITECTUUR, DE WOONACTOREN DIE ACTIEF ZIJN BINNEN HET VELD, DE BEHOEFTE AAN EXPERIMENT, HET ONDERZOEKEND ONTWERPEN EN TOT SLOT DE RELEVANTE EN INSPIRERENDE WOONTRADITIES IN DUITSLAND EN NEDERLAND.

DE REDACTIE VAN *WONEN* IS HET RESULTAAT VAN EEN JARENLANGE, NAUWE SAMENWERKING TUSSEN THEORIE EN PRAKTIJK, TUSSEN CULTUURFILOSOFIE EN ARCHITECTUURTHEORIE ENERZIJD EN DE DAGELIJKSE ONTWERPPRAKTIJK EN BEGELEIDING IN DE ONTWERPSTUDIO ANDERZIJD. *WONEN* ZWENGELT HET PUBLIEKE DEBAT OVER WONEN IN HET HEDEN EN DE TOEKOMST AAN. DAT MAAKT HET BOEK TOT EEN INSPIRATIEBRON VOOR AL WIE ACTIEF BETROKKEN IS BIJ HET WONEN IN VLAANDEREN VANDAAG DE DAG: VAN DE TOEKOMSTIGE EN HUIDIGE BEWONERS ZELF TOT DE DIVERSE MAATSCHAPPELIJKE WOONACTOREN, VAN HET ARCHITECTENBUREAU TOT DE POLITICUS, VAN DE ARCHITECTUURSTUDENT TOT DE AMBTENAAR, VAN DE ACADEMISCHE ONDERZOEKER TOT DE HUISVESTIGINGSMAATSCHAPPIJ, VAN DE WOONMEDIA TOT DE BOUWBEURS.

SYLVAIN DE BLEECKERE IS FILOSOF EN PROF. DR. EM. VAN DE FACULTEIT ARCHITECTUUR EN KUNST VAN DE UNIVERSITEIT HASSELT. HET BOEK *WONEN* IS HET RESULTAAT VAN TIEN JAAR ONDERZOEK NAAR DE FENOMENOLOGIE VAN HET WONEN, GEKOPPELD AAN CONCREET ONTWERPEND ONDERZOEK.

DANNY WINDMOLDERS IS ARCHITECT EN STEDENBOUWKUNDIGE. SINDS 2007 COÖRDINEERT HIJ DE ONTWERPSTUDIO IN DE BACHELOROPLEIDING VAN DE FACULTEIT ARCHITECTUUR EN KUNST VAN DE UNIVERSITEIT HASSELT. HIJ IS ZAAKVOERDER VAN HET ARCHITECTENBUREAU FCS (HASSELT).